

rijksuniversiteit
groningen

Prof. dr. Zef Hemel

De smalle weg naar het duurzame noorden

Oratie

24 maart 2023

De smalle weg naar het duurzame noorden

De smalle weg naar het duurzame noorden

Oratie uitgesproken door

Prof. dr. J.J.M. Hemel

op 24 maart 2023

bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar
**Revitalisering en herstructurering van stad en land,
in het bijzonder Friesland en Groningen**

aan de

Faculteit der Letteren

Rijksuniversiteit Groningen

rijksuniversiteit
groningen

Uitgegeven door University of Groningen Press
Broerstraat 4
9712 CP Groningen
<https://ugp.rug.nl/>

Voor het eerst gepubliceerd in Nederland © 2023 Zef Hemel

Ontwerp en opmaak: LINE UP boek en media bv | Riëtte van Zwol, Mirjam Kroondijk
Foto voorkant: Hester Simons
Auteursfoto: Jan-Kees Steenman

DOI: <https://doi.org/10.21827/63eba6dbd6a1c>

Dit werk is verschenen onder de Creative Commons-licentie: NietCommercieel-GeenAfgeleideWerken 4.0 Internationaal (CC BY-NC-ND 4.0). De volledige licentievoorwaarden zijn beschikbaar op creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode

Leden van het College van Bestuur,
zeer geachte aanwezigen,

In 1883, nu honderdveertig jaar geleden, reisde Vincent van Gogh van Den Haag naar het noorden van Nederland. Drie maanden lang verbleef de dertigjarige schilder in Drenthe. Eerst streek hij neer in Hogeveen, maar al snel reisde hij door naar Nieuw-Amsterdam, waar hij twee maanden aan de Verlengde Hogeveense Vaart bij de brug zou logeren op een bovenkamer bij Scholte, recht tegenover de brug. Van daar reisde hij in het gezelschap van Scholte naar Zweeloo, waar hij overigens maar één dag verbleef. Nog diezelfde avond liep hij terug. En hij genoot. Hij vond, schreef hij aan zijn broer Theo in Parijs, het Drentse landschap het mooiste wat hij ooit gezien had. De uitgestrekte heidevelden oogden weliswaar monotoon, maar hij vond ze schilderachtig, dat wil zeggen ‘eigenaardig’ (Crimpen 1990, p. 341), het was, schreef hij, alsof hij veertig jaar terugging in de tijd. Binnen de eentonigheid en vreemdheid zocht hij naar drama. Dat was er meer dan voldoende.

Hij schreef dat het buitenleven gezond voor hem was, kalmerend ook, het maakte hem rustig, het Drentse landschap noemde hij zelfs vredig. Tegelijk zag hij onder ogen dat de lokale bevolking een armoedig en ellendig bestaan leidde en in het algemeen niet een lang leven beschoren was. Voor menselijk leed was de man, die gelovig was, beslist niet blind. Lijden was juist onderdeel van het drama dat hij zocht. En blind, dat was hij allerminst.

Waarom ik deze intreerede met Van Gogh begin? Deels omdat de later zo beroemd geworden schilder Noord Nederland bezocht en het landschap vastlegde, terwijl mijn leerstoel over datzelfde landschap nu honderdveertig jaar later gaat, dat inmiddels totaal veranderd is, maar waarvan de revitalisering en herstructurering opnieuw aan de orde zijn. Deels ook omdat Van Gogh eerst in Londen en in Parijs gewoond had, daarna in Amsterdam, Brussel en Den Haag, en vandaaruit doorreisde naar Drenthe. In die zin voel ik me als Amsterdammer die naar het noorden komt een beetje met hem verwant.

Maar er is nog iets anders. Juist de werkwijze die hij als schilder ontwikkelde interesseert me als planoloog. En dat in een aantal opzichten, waarbij ik zelfs denk dat ik er mijn voordeel mee kan doen.

1. als beeldend kunstenaar nam hij het landschap als uitgangspunt van zijn onderzoekende werk. Preciezer, het ging hem om de mensen in het landschap, hele gewone stervelingen. Hij verkoos het platteland boven de grote stad. Zijn broer in Parijs maande hij zelfs om naar het noorden te komen: “ plant U in den grond van Drenthe - gij zult er kieren - verdroog niet op 't trottoir” (Crimpen 1990, p. 339).
2. hij observeerde scherp, zag door de ogen van landschapschilders als Van Goyen, Ruysdael, Millet en Liebermann, maar zijn eigen ogen zagen ook zaken die niemand ooit eer-

der had gezien, zoals de veenstammen langs de kant van het pad richting Zweeloo. Zijn voettochten noemde hij ontdekkingsreizen, in die zin keek hij zonder vooringenomenheid, op zoek naar het onbekende. Zo'n manier van kijken doet me denken aan de Amerikaanse transcendentalist en schrijver Henri David Thoreau, die “a thrilled and expectant mood” als voorwaarde stelde voor de waarneming van het landschap en die wandelen naar het onbekende daarvoor de aangewezen weg achtte (Dann 2017, p. 257).

3. Van Gogh liep - zoals vrijwel iedereen in die tijd nog te voet ging als er geen vaarwater was -, maar het lopen bood hem ook gelegenheid om de tijd te nemen om de schoonheid te zien, de dingen in zich op te nemen, mensen te ontmoeten, na te denken, rustig en gezond te worden.
4. Hij praktiseerde tijdreizen. Voor zijn gevoel ging hij in Drenthe veertig jaar terug in de tijd. In die zin gaf geschiedenis het landschap betekenis, de historische sensatie voedde zijn verbeeldingskracht. En ook: het heden vond hij niet beter dan het verleden.
5. Ten slotte schetste en schreef hij uitgebreide brieven over zijn voettochten aan zijn jongere broer, waardoor wij ook honderdveertig jaar later nog uitvoerig van zijn gedachten kennis kunnen nemen. Ernst Gombrich rekent Van Goghs brieven zelfs tot meest ontroerende en opwindende wereldliteratuur (Gombrich 1989, p. 435). Van Gogh, aldus Gombrich, wilde toegankelijke kunst maken, die niet alleen kunstkenner zou

bekoren, maar ook het brede publiek tot troost zou zijn en velen vreugde zou brengen (Gombrich p. 436). Hij was de eerste schilder die oog had voor de schoonheid van stoppels, hagen, korenvelden, plaggenhutten, boomstronken. Dit beeldend vastleggen van alledaagse dingen heeft onze manier van kijken naar het landschap definitief veranderd.

Ook een planoloog zoekt naar zo'n nieuw perspectief en probeert dat met een samenleving te delen. De mate waarin dat lukt is bepalend voor zijn succes.

Mooi trouwens hoe ook de historicus Auke van der Woud Van Gogh in Drenthe opvoert in zijn prachtige 'Het landschap, de mensen'. Drenthe, aldus Van der Woud, was voor mensen uit het westen interessant omdat het de indruk wekte dat de tijd er bijna stilstond (Van der Woud 2021, p. 30). Ik ben er trots op dat ik een nieuwe leerstoel bekleed uitgerekend op de faculteit waar Van der Woud zo lang gedoceed heeft. Met historici als Cor Wagenaar en Theo Spek wordt die aandacht voor het landschap hier in Groningen voortgezet. De revitalisering van stad en land verloopt in mijn ogen langs de lijnen van het historische landschap, daarvan ben ik overtuigd. Waarbij ik straks ook de mens zal opvoeren. En ik keer de zaken om: *het noorden is voor het westen niet interessant omdat de tijd er lijkt stil te staan, maar omdat je er de toekomst al kunt zien: een duurzame toekomst.*

Van Gogh is later een mythe geworden, zijn leven, zijn reizen en werk werden een verhaal. Logement Scholte in Nieuw-Amsterdam is daardoor op het nippertje behouden gebleven, want toen het dreigde te worden afgebroken heeft de provincie Drenthe het opgekocht en gerestaureerd met het doel hier een Vincent van Gogh-huis in te maken. En daarna is de Van Gogh-route ook door Drenthe getrokken. Tegenwoordig kunnen mensen op eigen gelegenheid nagaan waar de schilder ooit woonde en werkte door een bezoek te brengen aan de website van alle plekken waar de schilder in zijn korte leven is geweest. Al zijn voetsporen in Drenthe werden de afgelopen jaren door onderzoekers getraceerd. De route kunnen wij nu eindelijk allemaal lopen. Het is iets wat sommigen van ons misschien wel emotioneert.

Dit nieuwe betekenis geven aan het bestaande in het landschap is waar ik naar op zoek ben, niet per se om het te behouden of om het te kapitaliseren en als een toeristisch product in de markt te zetten, maar om de betekenisgeving zelf, die kennelijk een gunstige werking heeft op ons gemoed. Ook voor alle nieuwbouw zou dit moeten gelden. Ik kom daar later nog op terug.

Verleden

Er is nog een reden waarom ik met Van Gogh in Drenthe wil beginnen. Mijn wieg stond in Drenthe, in de zuidoosthoek van die provincie, namelijk in Emmen. In Barger Compascuum

tegen de grens met Duitsland vestigde zich mijn grootvader van vaders kant, geboren in 1895, als zoon van een veenarbeider. Als oudste kind paste hij op zijn broertjes en zusjes terwijl zijn vader in de veenderij werkte die vanuit Overijssel in Drenthe richting Groningen het hoogveen afgroef. Het was een jeneverwereld, een milieu van armoede en uitbuiting, en het turfsteken was toen al ten dode opgeschreven. Tijdens de Eerste Wereldoorlog vervulde mijn grootvader zijn dienstplicht in Brabant, aan de grens met België. Die vijf jaar neutraliteit greep hij aan om te studeren. Toen hij terugkwam ging hij op kamers wonen in Coevorden. Via vakbondswerk en de drankbestrijding werkte hij zich op tot journalist, administrateur, politicus en ten slotte bestuurder. Het ging hem om rechtvaardigheid, om menswaardige werkomstandigheden. Sietse van der Hoek heeft over hem geschreven (Hoek 1979).

Door het werk van collega Theo Spek en anderen weet ik dat mijn grootvader later als gedeputeerde Ruimtelijke Ordening en gesteund door Commissaris van de Koningin Gaarlandt, een rol speelde in de ruilverkaveling van het stroomdal van de Drentsche Aa (Spek 2021). Plannen voor de kanalisatie van de rivier en ontginning van de oeverlanden werden na de oorlog ingrijpend bijgesteld. Het was ruilverkaveling en ontwatering tegenover natuurbescherming en openluchtrecreatie, een geschiedenis van voorbeeldige naoorlogse ruimtelijke ordening, van een zorgvuldige afweging van belangen waarbij

recreatie en natuurbescherming uiteindelijk aan het langste eind trokken. Wij plukken er nu nog altijd de vruchten van.

Van mijn grootvader kreeg ik later de boeken die aan zijn politieke verleden herinnerden. Daaronder waren romans van Upton Sinclair, waarvan het de vraag is of hij ze allemaal heeft gelezen. De linkse Sinclair schreef over uitwassen van het rauwe kapitalisme, als schrijver-politicus stelde hij maatschappelijke misstanden aan de kaak die zich voordeden bij de oliewinning, de vleesindustrie, de steenkoolwinning. Door Sinclairs boeken werden later arbeidswetten aangenomen die het lot van de allerarmsten in Amerika hebben verbeterd. Het onrecht dat mijn grootvader in de veenderijen van Zuidoost Drenthe had bestreden was niet heel anders geweest. Sinclair lezen was voor mij een reden om planologie in Groningen te gaan studeren. Ik wilde een betere toekomst helpen voorbereiden. Prof. G.J. van den Berg leerde me hoe dat moest.

Na mijn studie verhuisde ik naar Amsterdam, waar ik de geschiedenis van de gedeeltelijke droogmaking van de Zuiderzee in de archieven ging onderzoeken. Van groot maatschappelijk onrecht was daar geen sprake. Dankzij het werk van professor Ter Veen (1925) en de wijze adviezen van de commissies-Lovink (1924) en -Vissering (1930) werd de kolonisatie van het nieuwe land een door de rijksoverheid tot in detail geplande opgave, met veel aandacht voor de leefomstandighe-

den van de kolonisten. Voorbeeldige moderne ruimtelijke planning was dat.

Zoals ik in mijn proefschrift schreef werd dat nieuwe polderland-
schap vooral bepaald door de infrastructuur: naast dijken en
vaarten de strakke, karakteristiek getrokken spoorlijnen en auto-
snelwegen als structurerende lijnen op de kaart die reizigers het
uitgestrekte polderlandschap met snelheden van 100 kilometer
per uur op een geheel nieuwe manier zouden doen beleven. En
met die snelwegen kwam economische groei, want industrie en
werkgelegenheid - stijgende welvaart voor een snel groeiende
bevolking - volgen in het kielzog van al dat beton en asfalt.

De twintigste eeuwse geschiedenis van Noord Nederland - dus
niet alleen van Drenthe maar ook van Groningen en Friesland
- kan op eenzelfde manier worden beschreven. Wegenplannen
volgden elkaar na de oorlog in hoog tempo op; ze moesten de
noordelijke provincies laten meeprofiteren van de naoorlogse
economische groei die vooral in het Westen des Lands dreigde
neer te slaan. Waarbij de nieuwe IJsselmeerpolders het noor-
den snellere verbindingen naar de Randstad beloofden. Eén
stad werd daarbij tot eindpunt gekozen: Groningen, met de
Eemshaven als industrieel complex. Het leidde eind jaren zes-
tig tot overspannen toekomstverwachtingen waarbij Delfzijl
liefst 100.000 inwoners kreeg en Groningen zelfs 500.000
inwoners in het jaar 2000 (Kalma 2021).

Aan die enorme groeiverwachtingen kwam rond 1972 met een naderende olieboycot gevolgd door een lange economische crisis een abrupt einde. Er bleken, in de woorden van de Club van Rome, grenzen aan de groei (Meadows 1972). Met het aanvaarden van het verkeerscirculatieplan van Groningen gaf het jonge gemeentebestuur van de studentenstad vijf jaar later ook aan dat er een heel andere wind zou gaan waaien. Ik weet het nog goed, want juist in die jaren studeerde ik in Groningen.

Op dat moment daalden al de rijksinvesteringen in nieuwe autosnelwegen en verschoof de aandacht naar wegverbredingen; het wegennetwerk zelf naderde op dat moment zijn voltooiing. Demografisch bleef Nederland ook achter bij de prognoses. Geboortebeperving en de pil deden hun werk, gezinnen werden kleiner, de huizen veel groter, steden groeiden weliswaar nog in oppervlak, maar niet meer in inwonertal. Alleen door migratie kon bevolkingsgroei nog continueren. Slechts de allergrootste steden wisten daarvan te profiteren.

Heden

En zo zijn we aanbeland in het heden. Twintig jaar werkte ik als planoloog in de Randstad. Ik pleitte daar voor compacte grote steden, Amsterdam moest in mijn ogen verdubbelen, deels omdat dit veel creativiteit en innovatiekracht zou losmaken (West 2017), maar vooral omdat dit duurzaam is, althans veel duurzamer dan al die woningen en bedrijven in een lage

dichtheid over het hele land uitsmeren (Glaeser 2011, West 2017). Wonen en werken moesten zo dicht mogelijk bij elkaar. De infrastructuur die voor ruimtelijke spreidingsbeleid nodig is, is op termijn niet meer te bekostigen en het lost de verkeersproblemen niet op, verergert deze alleen maar, zeker op de lange duur. En ik zette me in voor een internationaal stedennetwerk dat het voortouw zou nemen in de bestrijding van de opwarming van de aarde.

Twee vormen van kritiek kreeg ik te verduren. De ene stelde dat ik grootstedelijkheid veel te rooskleurig zag. In sociaaleconomisch opzicht zou ik de problemen niet hebben willen zien. De andere kritiek richtte zich op de tegenstelling tussen stad en platteland die met grotere steden alleen maar groter wordt. De regio zou achterblijven.

Mij echter interesseert vooral de duurzaamheid en de kracht van internationalisering die nauwelijks is te weerstaan. Het verhaal van Al Gore (Gore 2006) schudde mij definitief wakker. Steden met al hun innovatiekracht moeten, in mondiale netwerken onderling verbonden, de wereld redden. In een betere toekomst geloof ik niet. Klimaatadaptatie wordt urgent, er zal plaats gemaakt moeten worden voor klimaatvluchtelingen, waarbij steden reddingsboten worden die veiligheid bieden aan zoveel mogelijk mensen. We zullen er het beste van moeten

maken (Gleeson 2010). Terugblikkend op die tijd schreef ik een boek, getiteld *Er was eens een stad* (Hemel 2021).

Zo kijk ik ook naar de revitalisering van stad en land, het noorden van Nederland in het bijzonder. Wat hier sinds de voettochten door het veen van Vincent van Gogh voor elkaar is gebokst mede door provinciale bestuurders als mijn grootvader grenst aan het onmogelijke. Tot economische groei en emancipatie heeft het zeker geleid en het heeft een massaal wegtrekken naar het Westen voorkomen. Maar nu? Welke toekomst staat ons voor ogen? Nog meer snelwegen, datacenters, hoogspanningsleidingen, waterstoffabrieken? Opnieuw miljarden investeren in nieuwe infrastructuur voor een paar minuten tijd-winst? Nog meer economische groei? Vandaag, vrijdag 24 maart, naderen we *Earth Overshoot Day*, althans in Nederland, want op 12 april heeft dit kleine welvarende landje alle grondstoffen en hulpbronnen van het jaar 2023 alweer opgebruikt. Daarna beginnen we aan de volgende planeet aarde. Doorgaan op de weg die we zijn ingeslagen kan eenvoudig niet. We kunnen niet nog méér, nog sneller, nog harder, nog hoger, nog rijker. De draagkracht van de aarde laat dat niet toe. Veel grenzen zijn we allang gepasseerd, onze voetafdruk is veel te groot, zo kan de mensheid niet overleven. Daarom zijn geschiedenis en historische verbeeldingskracht ook zo urgent. Die helpen ons om het spoor terug te vinden. Kijk nog eens goed naar de Groningse verkeerscirculatieplan. Dat ging over leefbaarheid,

openbare ruimte, duurzaamheid. Groningen was destijds binnen Nederland een belangrijke voorloper.

Daarom verlaat ik de metropool genaamd Amsterdam en begin ik mijn tijdreis te voet, de komende maanden langs de Waddenkust. Juist in een tijd waarin wij van ons landschap zijn vervreemd wil ik als wetenschapper, planoloog en activist juist dáárop, op dat landschap, weer de aandacht vestigen. Het landschap is iets dat we niet meer zien, niet meer ruiken, niet meer horen. Ons kantoorwerk, onze automobilititeit en onze digitale omgeving hebben ons van onze leefomgeving vervreemd, het platteland of de natuur begrijpen wij nauwelijks meer. Op onze beeldschermen creëren we digitale landschappen. Ondertussen warmt de aarde op. Mijn stelling is: *als we het contact met het landschap niet herstellen blijft een duurzame toekomst een illusie, met hoeveel technologische vooruitgang en beloftes van een circulaire economie ook.*

Mijn tijd- en ruimtereis voert mij niet alleen terug naar Van Gogh, naar zijn methode als onderzoekend kunstenaar; twee wetenschappers van faam voer ik hier op die mij min of meer op hetzelfde spoor zetten: Christian Norberg-Schulz en Karen Armstrong. En straks noem ik u nog een derde, een dichter.

Eerst Norberg-Schulz. Deze Noorse architectuurhistoricus onderscheidde drie landschapstypen die wereldwijd zijn te

onderscheiden en die door de eeuwen heen telkens richtsnoer zijn geweest voor zorgvuldige architectuur: het kosmische, het romantische en het klassieke landschap. Elke architectuur bracht hij met deze drie landschapstypen in verband. Hij gebruikte het Latijnse begrip *genius loci* – geest van de plek – om aan te geven dat architectuur niet puur naar zijn gebruikswaarde moet worden opgevat, maar dat betekenisgeving belangrijker is en dat inpassing in het landschap daar deel van uitmaakt: de geest van de plek aanvoelen door de architect en stedenbouwkundige zal bij ons leiden tot een gemoedstoestand die opwekt en ons in vervoering brengt, en die in onze herinnering blijft steken. Naar zulke plekken gaan wij met plezier terug.

Begin jaren negentig noteerde hij echter een ernstige vervreemding. Onze generatie, schreef hij, heeft het contact met zijn omgeving verloren. Spullen beschouwen we als consumptiegoederen die we na gebruik gemakkelijk weggooien; architectuur is vooral investering en belegging geworden, de natuur voor ons een hulpbron. Hoe krijgen we dat contact weer terug? Het gevoel voor de plek herstellen is dus niet behoudend, nostalgisch of enkel een terugverwijzen. Betekenis kun je elke keer op een andere manier aan de dingen geven. Betekenisgeving is juist de kern van ontwerpen. Landschap is levend. Maar waar is het gevoel?

Karen Armstrong is Amerikaans godsdiensthistoricus. In mischien wel haar belangrijkste boek, *Sacred Nature*, wijst ook zij op onze neiging om afstand te nemen van de natuur en het landschap (Armstrong 2022). Ze krijgen volgens haar geen plaats meer in onze geest en in ons hart. Ook zij spreekt van vervreemding en verlies. Obsessief nemen we foto's op onze smartphones, dat wel, maar we zijn niet meer aanwezig, gehaast als we zijn. Ook de romantische dichters, voegt ze er relativerend aan toe, treurden al over dit verlies aan contact, dus zo nieuw is het niet. In haar boek schrijft ze uitvoerig over het heilige van de natuur en hoe ooit volken hier een goddelijke betekenis aan hebben gegeven. Onze verblijfsrecreatie in de laatste resten natuur, en dat in onze schaarse vrijetijd, verwijst er nog vaag naar. Ze is ervan overtuigd dat als wij in de klimaatverandering willen overleven, we deze restanten van een oerverbinding met de natuur doelbewust verder zullen moeten ontwikkelen. Dat zal veel verbeeldingskracht en inspanning vergen. Maar ook stilte, rust en contemplatie. Want nu nog vertrouwen we op veel informatie en een stroom van eindeloos veel prikkels, maar we zouden eigenlijk moeten zwijgen zoals je tegenover het heilige zwijgt. We zullen ons anders moeten gaan gedragen, niet alleen wanneer we daar zin in hebben, maar altijd. Religieuze praktijken en disciplines uit het verleden hebben volgens haar veel te bieden. We moeten vertragen en op zoek gaan naar een stille ontvankelijkheid voor de natuurlijke

wereld door haar elke dag beetje bij beetje in ons leven binnen te brengen.

Lopen helpt. De traagheid ervan geeft rust. Onze agenda wordt als we lopen vanzelf minder vol. En alleen dan is het lichaam werkelijk in het landschap waardoor we weer contact kunnen maken met onze omgeving en er weer tijd is om de zaken te overdenken, door ons bewegende lichaam stroomt de tijd en als vanzelf ontstaan er nieuwe mogelijkheden voor betekenisgeving. En lopen is buitengewoon duurzaam, de voetafdruk ervan is gering. Duurzaam wil zeggen: bedoeld om lang mee te gaan, de natuur zo min mogelijk belastend. Dertig redenen om te gaan lopen heb ik al gevonden.

Noord Nederland kan een voorloper zijn. Het land is bewoond, je trekt er gemakkelijk van dorp naar dorp, net zoals vrijwel iedereen hier nog te voet ging voordat de trein zijn intrede deed. Zulke wandelpaden worden herontdekt, mensen gaan weer lopen. Misschien wel de bekendste is het Pieterpad, dat voert van het Groningse Pieterburen naar de Sint Pieterberg bij Maastricht. Het werd tussen 1978 en 1983 bedacht, voor het eerst gelopen en beschreven door Toos Goorhuis-Tjalsma uit Tilburg en Bertje Jens uit Groningen. Voetpaden waren op dat moment veelal opgeruimd in de woede van de ruilverkavelingen die Nederland na de oorlog op grote schaal in het landelijk gebied in haar greep had. In het modellandschap van de

Noordoostpolder waren fietsafstanden leidend, weggetjes en wandelpaden waren vaak geschrapd. In het ontwerp van de Noordoostpolder waren fietsafstanden leidend, in Oostelijk Flevoland was de auto maatgevend. Zuiver voor recreatief verkeer introduceerde de Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders hier opzettelijk weer een voetpad: het 35 kilometer lange Flevopad, dat in 1974 door de directie feestelijk werd geopend. Het waren de hoogtijdagen van de openluchtrecreatie, die met gemarkeerde paden, picknicksets en parkeerterreinen was verbonden aan de nieuwe massa-automobiliteit. Inmiddels heeft Nederland weer een netwerk van circa 7500 kilometer langeafstandswandelpaden in het gerationaliseerde landschap teruggevonden, helaas lang niet allemaal onverhard. Vaak worden ze door vrijwilligers onderhouden en door stichtingen beheerd. Doorsnijdingen door snelwegen en spoorbanen bedreigen ze voortdurend in hun voortbestaan. Want er bestaat geen ministerie voor langeafstandswandelpaden.

Die in Noord Nederland ga ik de komende jaren lopen vanuit het idee dat we vanuit de paden geleidelijk, stap voor stap, weer een duurzame wereld kunnen opbouwen. Om met de Franse filosoof Bruno Latour te spreken: verwekkingsvragen als 'waar ben je het meest aan gehecht? Met wie kun je leven? Wie is voor zijn voortbestaan van jou afhankelijk? Met wie zul je de strijd moeten aangaan? Hoe kan een volgorde van belangrijkheid in al die agentia worden aangebracht? zullen we al lopend probe-

ren te beantwoorden (Latour 2018, p. 112). Het zijn vragen die niet op het produceren en consumeren van goederen gericht zijn, maar op gehechtheden tussen mensen als bezielde wezens. Latour stelt ze voorop, omdat ze een antwoord kunnen bieden op het nieuwe klimaatregime dat ons in ons voortbestaan bedreigt. Alle oude vragen, schrijft hij, moeten opnieuw worden gesteld, niet meer vanuit het streven naar emancipatie maar vanuit de hervonden deugden van de afhankelijkheid (Latour 2018, p. 98).

Klinkt dit onbekend? Laat ik dan een voorbeeld geven. Van de hand van Marjoleine de Vos verscheen onlangs een klein boekje over wandelen dat min of meer in het verlengde ligt van wat Latour bedoelde (Vos 2020). In *Je keek te ver* schrijft de dichter en essayist over haar dagelijkse wandeling vanuit haar huis in het Noord-Groningse Zeerijp. Het kan lang duren voordat je weet wat je ziet, begint ze. Het kan zelfs lang duren voor je weet dat er iets te zien is. Landschap, schrijft ze, wordt niet meer opgemerkt. Niemand heeft er echt boodschap aan. Onze hoofden lopen over, onze gedachten zijn te druk bezig. Pas na verloop van tijd gaan we zien. En het noorden van Nederland ligt er zo allervriendelijkst bij. “Het is er gewoon.”

Als De Vos vogels om zich heen hoort denkt ze: er is leven op aarde en daar hoor ik bij (De Vos 2021, p. 24). Ze denkt na over de dieren, die geen geschiedenis schrijven en geen sporen nala-

ten. De kraaien ziet ze pikken en hippen “op de wijde akker die er zo mooi bij ligt met zijn uit de modder stekende staken, zijn blinkende plassen, de rossige bomen aan de rand – heel dit land met zijn geur en stilte en vrede, dat is het leven” (De Vos 2021, p. 26). Ze denkt ook na over de tijd. Hebben wij niet teveel tijdsbesef? Wij willen altijd maar vooruit en iets gedaan krijgen. “En als we iets gedaan hebben gekregen, mag dat van ons weer niet verloren gaan.” Al die sporen. Nee, het behouden is geen nostalgie. “Het terugvinden van wat er was, geeft een gevoel van rijkdom, diepte, betekenis” (De Vos 2021, p. 46).

En dan vraagt ze zich af: gaan we dit allemaal volbouwen, economisch ontwikkelen? Ruimte is toch ook een waarde, draagt ook bij tot het geluk en welbevinden van de mensen. Kijk liever over het land, dicht bij huis. Ga wandelen. “Dat wat je zoekt is hier” (De Vos 2021, p. 5).

Toekomst

In de Nationale Omgevingsvisie van de Nederlandse regering wordt gesproken van ‘gezonde steden en regio’s’. Dat klinkt mooi, maar het blijkt nog steeds in de eerste plaats te gaan om goede onderlinge en externe verbindingen, bedoeld voor het vormen van agglomeratiekracht en vergroten van het kerngebied in de stedelijke ruimtelijk-economische ontwikkeling (beleidskeuze 3.1). Gezondheid wordt hier opgevat als kwaliteit van leven: steden en regio’s die gezond, aantrekkelijk, veilig en

schoon zijn om in te wonen en te werken (beleidskeuze 3.2). Wat Noord Nederland betreft oogt het kaartbeeld helder: geconcentreerde verstedelijking (beleidskeuze 3.3) in Groningen-Assen en Leeuwarden, verbonden via Zwolle met de rest van stedelijk netwerk Nederland, de regio zelf kampend met een voorspelde daling van de woningbehoefte. Beleidskeuze 3.6 gaat over groen in en om de stad. Bij stad en land gaat het om klimaatbestendig inrichten, ook al een opgave voor de decentrale overheden (beleidskeuze 3.7). Datzelfde geldt voor de grensregio's en krimpgebieden, waar gebieds-specifiek moet worden ingespeeld op een zwakke en veranderende economie (beleidskeuze 3.9). De luchtkwaliteit in het Noorden is in ieder geval in orde. Maar niets over het landschap, laat staan over wandelpaden, vertragen.

In mijn komende onderzoek kies ik een andere invalshoek. Als uitgangspunt neem ik de indeling die de vorige rijksbouwmeester had gemaakt in zijn 'De emancipatie van de periferie' (Alkemade 2016). In dit essay ageert Floris Alkemade tegen de focus van planners op de stadscentra en pleit hij voor het benutten van de dynamiek en ruimte die de periferie biedt. Juist hier is de ruimte voor het experiment en voor innovaties als het gaat om de grote maatschappelijke opgaven zoals de energietransitie en verduurzaming van de voedselproductie. "De periferie zal hier een voortrekkersrol moeten nemen." Nederland klieft hij in tweeën: centraal Nederland als een uitvergrote Randstad tot

aan Brabant toe en Noord Nederland waarvoor een ‘omgekeerde agenda’ voor zou moeten gelden. Die omgekeerde agenda, daar gaat het mij om. In de *novi* lees ik die niet terug.

Binnen het grotere geheel van Noordwest Europa is het contrast tussen een dichtbevolkte rivierendelta en een relatief dunbevolkte grensregio iets ten noorden daarvan juist zeer aantrekkelijk. Een voortrekkersrol lijkt mij daardoor ook hoogst aannemelijk. Maar wat behelst dan die agenda die zo afwijkend zou zijn? *Mijn stelling is: alleen als we ècht onthaasten en het contact met het landschap weten te herstellen kunnen we een duurzame toekomst voor onszelf en onze kinderen ontwikkelen.*

Groene groei is niet genoeg. Lopen werkt. Naast het werk van Christian Norberg-Schulz over betekenis van het landschap door het aanvoelen van de plek en van Karen Armstrong over de heiligheid van de natuur put ik daarbij nog uit een derde bron: die van de dichter Wendell Berry. Berry deed namelijk beide. Als gevierd intellectueel verliet hij New York om zich te vestigen op het boerenland van zijn ouders en voorouders in Kentucky. Hij werd boer en verdiepte zich in de bodem, het bodemleven, de flora en fauna, de geschiedenis van zijn streek. Gevoel voor het verleden, schrijft hij, geeft een diepe rijkdom en resoneert met bijna alles dat men om zich heen ziet. Het pad en het wandelen zijn daarin van grote betekenis. “One has made a relationship with the landscape, and the form and the symbol and the enact-

ment of the relationship is the path.” De paden die hij afloopt noemt hij denkwijzen, richtingen en verdraaiingen. Ze zijn even persoonlijk als oude schoenen. “My feet are comfortable in them.” (Berry 2017, p. 15)

In zijn essays weidt hij uit over wat duurzaam gedrag is, wat neerkomt op een heel ander leven. Hij beklagt ons om onze gefragmenteerde levens en onze individuele leefstijlen met een voorliefde voor verre reizen en veel consumeren, elke ochtend in alle richting uitwaaiend, 's avonds terugkerend naar onze beeldschermen en thuisbezorgde maaltijden. Vergeet het idee dat wat goed voor ons is, ook goed zou zijn voor de wereld, want dat is niet zo. Berry: “We have been wrong. We must change our lives, so that it will be possible to live by the contrary assumption that what is good for the world will be good for us.”(Berry 2017, p. 23) Daartoe moeten we de wereld leren kennen en weten wat goed voor haar is. Maar belangrijker nog: noodzakelijk is de terugkeer van het besef dat het leven een mysterie is en dat we het nooit helemaal zullen begrijpen. We moeten de dingen om ons heen weer leren te eren. En, als de bodem maar gezond is. Want daar begint en eindigt alle leven.

Dus ik ga lopen door het noorden, vijf jaar lang. Ik begin in Stavoren en loop naar Nieuweschans. Onderweg ontmoet ik mensen en voer ik gesprekken. Ik overnacht in de dorpen. Door te lopen maak ik zoveel mogelijk ruimte voor improvisatie en

toevallige ontmoetingen. Zelfs de route kan worden gewijzigd, waardoor mijn wandelingen bijna op de dwaaltochten – de *dériveres* – van de Situationisten kunnen gaan lijken: ze worden gekenmerkt door combinaties van ongezocht toeval en beheersing en kennis (Careri 2017). Studenten kunnen als ze dat willen met mij meelopen. Gesprekken zullen gaan over duurzaamheid, gezondheid, het landschap, geschiedenis, cultuur, de bodem, bodemdaling, verzilting, zeespiegelstijging, aardbevingsschade. Van alle gesprekken en observaties zal ik aantekeningen maken. Uiteindelijk wordt het een netwerk, een verhaal en een boek. Zo'n manier van planologisch onderzoek doen is misschien niet nieuw – denk aan Li An Phoa, die 18.000 km liep om te strijden voor drinkbare rivieren –, maar kan voor Noord Nederland naar nieuwe perspectieven leiden, en binnen Nederland kan het verre Noorden, wie weet, daarmee een voortrekkersrol krijgen met de ontwikkeling van een 'omgekeerde agenda' ten opzichte van de Randstad – een agenda van brede welvaart, schoonheid, zingeving en duurzaamheid.

Ach, Matsuo Bashō, jouw voettocht naar het verre noorden van Japan staat mij scherp voor de geest. Vijf maanden lang, over een afstand van zeker tweeduizend kilometer, liep je vanaf mei 1689 vanuit het toenmalige Edo – nu Tokio en ook toen al de grootste stad op aarde – door de bergen in het noordoosten van Japan. In *De smalle weg naar het verre noorden* (2017) heb je je tocht in schitterende haiku's en beeldend proza beschreven. Jouw landschaps-

beschrijvingen zijn werkelijk subliem. En net als op je eerdere voettochten bezocht je plaatsen waar het verre verleden voor jou tot leven kwam en waar je getuige was van diepe mysterieën. Je wordt nog steeds gelezen. Net als Van Gogh ben je een inspirerend voorbeeld voor mij. Kon ik maar in je voetsporen treden.

Dankwoord

Graag wil ik het College van bestuur van de Rijksuniversiteit Groningen danken voor het in mij gestelde vertrouwen, en het bestuur van de Abe Bonnema Stichting dat het initiatief heeft genomen tot de instelling van deze unieke leerstoel aan de faculteit der Letteren. Ik ben blij dat ik na veertig jaar werken in de Randstad weer op mijn oude universiteit beland.

Cor Wagenaar en Marijke Martin dank ik voor alle werk dat zij hebben verzet om de leerstoel ook gerealiseerd te krijgen. En ik verheug me op samenwerking met mijn collega's van de faculteit Ruimtelijke Wetenschappen.

Esther en mijn vier lieve kinderen wil ik danken voor de vaste en hechte uitvalsbasis in Amsterdam. Op jullie kan ik altijd terugvallen.

Ik heb gezegd.

Literatuur

- Alkemade, Floris (2016). *De emancipatie van de periferie*. Den Haag.
- Armstrong, Karen (2022). *Sacred Nature. How We Can Recover Our Bond with the Natural World*. New York.
- Bashō, Matsuo (2017). *Het smalle pad naar het verre noorden*. Amsterdam/
Antwerpen.
- Berry, Wendell (2017). *The World-Ending Fire*. Londen.
- Careri, Francesco (2017). *Walkscapes. Walking as an aesthetic practice*.
Barcelona.
- Crimpen, Hans van, Monique Berends (1990). *De brieven van Vincent van Gogh*. Deel 2. Den Haag.
- Dann, Kevin (2017). *Expect Great Things. The Life and Search of Henry David Thoreau*. New York.
- Deur Drenthe, website www.deurdrenthe.nl.
- Glaeser, Edward (2011). *Triumph of the City. How Our Greatest Invention Makes Us Richer, Smarter, Greener, Healthier, and Happier*. New York.
- Gleeson, Brendan (2010). *Lifeboat Cities: Making a New World*. Sydney.
- Gombrich, Ernst (1989). *The Story of Art*. Vijftiende editie. Oxford.
- Gore, Al (2006). *An Inconvenient Truth: The Planetary Emergency of Global Warming and What We Can Do About It*. New York.
- Hemel, Zef (1994). *Het landschap van de IJsselmeerpolders. Planning, inrichting en vormgeving*. Cornelis van Eesteren architect-urbanist. Deel IV.
Rotterdam.
- Hemel, Zef (2021). *Er was eens een stad. Visionaire planologie*. Amsterdam.

- Hoek, Sietse van der (1978). *Hopend op een vrijer leven. Drentse veenarbeiders/sters verhalen*. Den Haag.
- Kalma, Peter (2021). Stad Groningen in de jaren 60/70/80. Tekst op Facebook, geplaatst op 19 december.
- Latour, Bruno (2018). *Waar kunnen we landen? Politieke oriëntatie in het Nieuwe Klimaatregime*. Amsterdam.
- Meadows, Dennis (1972). *Rapport van de Club van Rome. De grenzen aan de groei*. Utrecht/Antwerpen.
- Ministerie van Binnenlandse Zaken (2020). *Nationale Omgevingsvisie. Duurzaam perspectief voor onze leefomgeving*. Den Haag.
- Spek, Theo (2021). *Landschapsbiografie van de Drentsche Aa*. Assen.
- Vos, Marjoleine de (2020). *Je keek te ver. Een wandeling*. Amsterdam.
- West, Geoffrey (2017). *Scale. The Universal Laws of Life and Death in Organisms, Cities and Companies*. Londen.
- Woud, Auke van der (2021). *Het landschap, de mensen. Nederland 1850-1940*. Amsterdam.

Zef Hemel (1957) bezet sinds 2022 de Abe Bonnema leerstoel op de Rijksuniversiteit Groningen en de Technische Universiteit Delft. Daarvoor bezette hij tien jaar lang de Wibautleerstoel voor Grootstedelijke vraagstukken aan de Universiteit van Amsterdam. Van 2004 tot 2014 maakte hij deel uit van de directie van de toenmalige Dienst Ruimtelijke Ordening van de gemeente Amsterdam. In Rotterdam was hij directeur van de Academie voor Bouwkunst. Als beleidsmedewerker bij de toenmalige Rijksplanologische Dienst schreef hij o.a. de Vijfde Nota Ruimtelijke Ordening. Hemel studeerde geografie en planologie aan de Rijksuniversiteit Groningen en promoveerde op de geschiedenis van het landschap van de IJsselmeerpolders (1994), waarvoor hij in 1994 de Prof. Ter Veen Prijs ontving.

